

मुक्ति रामायण काव्यका मिथकीय पात्रको सान्दर्भिकता

डा. शालिकराम पौड्याल

उपप्राध्यापक, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल
paudyalshalikram@gmail.com

सार

युद्धप्रसाद मिश्रको खण्डकाव्य 'मुक्ति रामायण'मा रामायणका मिथकलाई उपयोग गर्दा रामायणकै मिथकीय पात्रलाई प्रयोग गरिएको छ । यस काव्यमा रामायणीय मिथकका पात्रको चारित्रिक वैशिष्ट्यलाई जस्ताको तस्तै प्रयोग नगरी तत्कालीन युग सुहाउँदो पात्रका रूपमा परिवर्तन गरी मिथकीय पात्रको पुनर्सिजन गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यमा ईश्वरीय शक्तिका रूपमा रहेका रामलाई मानवीय, विद्रोही, क्रान्तिकारी पात्रका रूपमा तथा सीतालाई सहनशील आदर्श नारीका रूपमा नभई विद्रोही र सङ्घर्षशील नारीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यमा आदर्श पात्र शरभङ्ग ऋषिलाई अन्यायको विरोधी तथा चेतनशील पात्रका रूपमा देखाइएको छ भने रावणलाई शक्तिउन्मत्त शासकका रूपमा, जटायुलाई विद्रोही पात्रका रूपमा, शूर्पणखालाई कामवासनाले लिप्त पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । उपर्युक्त पात्रहरूको प्रयोग गरी कवि युद्धप्रसाद मिश्रले जनताका हितका खातिर विद्रोह गर्दा आफू निर्वासित हुनुपरेको सन्दर्भलाई ल्याएर अत्याचारी, अन्यायी, शोषकीय प्रवृत्ति भएका शासकका विरुद्ध नेपाली जनता सधैं क्रान्ति गर्न तत्पर रहेको विषयलाई अभिव्यञ्जित गरेका छन् । कविले यस काव्यमा निरङ्कुश शासकको विनाश नभएसम्म परिवर्तन नआउने र जनताका अधिकार स्थापित नहुने कुरालाई मिथकीय पात्रको प्रयोग गरी अभिव्यक्त गरेका छन् भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत लेखमा आएको छ ।)

शब्दकुञ्जी : आद्यरूप, खलनायक, निरङ्कुश पात्र, मिथकीय पात्र, विद्रोही पात्र

१. विषयपरिचय

युद्धप्रसाद मिश्रको मुक्ति रामायण (२०२२) खण्डकाव्य वाल्मीकि रामायणको अरण्यकाण्डमा वर्णित विषयवस्तुलाई लिएर रचना गरिएको कृति हो । मिथकलाई वस्तुको स्रोत बनाएर रचना गरिएका मिथकीय काव्यमा देवीदेवता, भूतप्रेत, मानवेतर पात्र, विद्रोही चरित्र, सर्वविजेता नायक, जादुगर वा जादुगर्नी, खलनायक, खलनायिका, पीडित नारी जस्ता आद्यरूपीय चरित्रहरू रहेका हुन्छन् । युद्धप्रसाद मिश्रको मिथकीय विषयलाई लिएर रचना गरिएको खण्डकाव्य मुक्ति रामायणमा सत्, विद्रोही, नायकीय, खलनायकीय, जादुगर, वात्सल्यमयी पीडित नारी, साहसिक तथा पराक्रमी, मायावी, परोपकारी जस्ता चरित्रगत विशेषता भएका पात्रहरू रहेका छन् । यस्ता आद्यरूपीय चरित्रको प्रयोगबाट कविले तत्कालीन शासनव्यवस्थाका अन्याय, अत्याचार, दुर्व्यवहार आदिको उद्घाटन गरेका छन् । कवि मिश्रले रामायणीय विषयवस्तुलाई उपयोग गरे पनि प्रशस्त मौलिकता प्रदान गरी मिथकीय पात्रको पुनर्सिजन गरेका छन् । यसमा रामायणीय मिथकीय पात्र राम, लक्ष्मण, सीता, शरभङ्ग, विराध, अगस्त्यमुनि, जटायु, शूर्पणखा, खर, दूषण, रावण, मारिच आदिको उपयोग गरिएको छ । यहाँ यिनै मिथकीय पात्रका प्रकारका आधारमा युद्धप्रसाद मिश्रका खण्डकाव्यका पात्रप्रयोगको सान्दर्भिकताको अध्ययन गरिएको छ । खण्डकाव्यको मिथकीय पात्रको विश्लेषणका क्रममा मिथकीय पात्रको परिचय

दिई पात्रको व्युत्पत्तिगत सन्दर्भ केलाएर प्रमुख मिथकीय पात्रको चारित्रिक वैशिष्ट्यका आधारमा मिथकीय अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ, र ती मिथकीय पात्रका माध्यमबाट अभिव्यक्त युगीन सन्दर्भको खोजी गरिएको छ। प्रस्तुत काव्य पूर्वीय वाङ्मयिक ग्रन्थ रामायणीय मिथकमा आधारित रहेर रचना गरिएको हो। प्रस्तुत कृति मुक्ति *रामायण*मा केकस्ता मिथकीय पात्रहरूको उपयोग भएको छ र ती मिथकीय पात्रको सान्दर्भिकता के हो भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित रही मिथकीय पात्रको मूल स्वरूप, काव्यमा प्रयुक्त मिथकीय पात्रको चारित्रिक वैशिष्ट्य र तिनको सान्दर्भिकताको अध्ययन गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ।

२. अध्ययनविधि र विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

प्रस्तुत लेखमा आवश्यक सामग्री प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतका सामग्रीको रूपमा युद्धप्रसाद मिश्रद्वारा रचित *मुक्ति रामायण* काव्यलाई लिइएको छ भने द्वितीयक स्रोतको सामग्रीका रूपमा मिथकीय अध्ययनहरू, काव्यका बारेमा भएका अध्ययनहरूलाई लिइएको छ। यहाँ दुबै प्रकृतिका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि पात्रविश्लेषणको मिथकीय ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा कृतिपठनलाई केन्द्रमा राखेर मिथकीय सिद्धान्तका आधारमा पाठपरक ढाँचालाई आधार मानी पात्रको व्याख्या र विश्लेषण गरिएकाले यो गुणात्मक अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेको छ।

‘मिथक’ शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको ‘मिथ’को नेपाली अनुवाद हो। अङ्ग्रेजी शब्द ‘मिथ’ ग्रीसेली भाषाको ‘माइथस’ बाट आएको हो (सिंह, सन् १९८८, पृ. ११०)। माइथसबाट आएको मिथ शब्दबाट नेपालीमा मिथक प्रयोग भएको छ। ‘मिथ’ शब्द ग्रीसको ‘माइथस’, ल्याटिनको ‘मिथस’ र जर्मनीको ‘मिथोस’ बाट निर्मित भएको हो (श्रीवास्तव, सन् १९८५, पृ. १२३)। ग्रीसेली, ल्याटिन र जर्मनी हुँदै आएको मिथक शब्दको विभिन्न अर्थ पाइन्छ। ल्याटिनमा ‘मुथोस’ शब्दलाई नीतिकथाका रूपमा लिइन्छ (अधिकारी, २०६१, पृ. ४७)। ग्रीकमा ‘मुथोस’ शब्दको प्रयोग कथा तथा उसका अनेक भेद साथै मानवको उत्पत्ति, अदृश्य मानव संसारको इतिहास आदिका लागि गरिएको देखिन्छ (अली, सन् २००२, पृ. ३५)। ‘मिथक’ अङ्ग्रेजी शब्द ‘मिथ’बाटै आएको र एरिस्टोटलले कथाविधान वा फेबिलका अर्थमा यसको प्रयोग गरेको पाइन्छ (नगेन्द्र, सन् १९७९, पृ. ६-७)। मिथकले नीतिकथा, इतिहास, कथाविधान आदि अर्थ बुझाएको पाइन्छ। अब्राहमका अनुसार अङ्ग्रेजीको ‘मिथ’ शब्द ग्रीकमा सत्य वा काल्पनिक कथालाई बुझाउने ‘माइथस’बाट उत्पन्न भएको हो (Abrahams, 2000, p. 121)। विकोले मिथक सत्य अर्थ प्रकाशित गर्ने लोगोसको समानार्थी रूपमा प्राचीन ग्रीकमा प्रयोग भएको बताएका छन् (Vico, 1992, p. 294)। यसरी हेर्दा मिथकले काल्पनिक कथा र सत्य कथा दुवैलाई सङ्केत गरेको छ। दमित इच्छाहरूको बासस्थान रहेको अचेतनमा मान्छेका अतृप्त चाहना रहेका हुन्छन्। फ्रायडले यिनै दमित र अतृप्त इच्छाहरूको पूर्तिको साधनका रूपमा मिथकलाई लिएका छन् (Freud, 2002, p. 138)। फ्रायडले मिथकलाई मनोविज्ञानसँग जोडेर हेरेका छन्। *इन्साइक्लोपिडिया ब्रिटानिका*मा ग्रीक मूल ‘माइथस’ बाट ‘मिथ’ शब्दको व्युत्पत्ति भएको र यसको अर्थ निचोड राय वा मुखबाट उच्चारित वाणी वा शब्द हुने उल्लेख गरिएको छ (सन् १९८४, पृ. ७९३)। निर्णायक अर्थ दिने हुनाले ‘माइथस’ शब्द परमसत्य बुझाउने शब्दका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ (गडतौला, २०६८, पृ. १४)। मिथक मूलतः आदिम मानवका समष्टि मनको सृष्टि हो र त्यसमा चेतनको अपेक्षा अचेतन प्रक्रियाको प्राधान्य रहेको हुन्छ (पोखरेल, सन् १९८९, पृ. ६३)। मिथकको सम्बन्ध अचेतनसँग सम्बन्धित देखिन्छ। प्रकृतिका तत्त्वमा आफ्ना रागद्वेष, प्रेम, भय, क्रोध, विस्मय आदि मनोभावना तथा प्राकृतिक घटनामा जीवनका जन्म, मृत्यु, सङ्घर्ष आदिलाई आरोप गरेको हुँदा प्रकृतिको मानवीकरण प्रक्रियाबाट नै मिथकको जन्म भएको हो (नगेन्द्र, सन् १९७९, पृ. १४-१५)।

यसबाट मिथक प्रकृतिकै मूलबाट जन्म भएको स्पष्ट हुन्छ । भाषाको समान कोटिसँग सम्बद्ध र समयको प्रतिक्रममा जीवित रहने मिथ भाषाको एउटा अंश हो तथा यसले अनादि कालमा आरम्भ भएको घटनालाई जनाए पनि मिथको महत्त्व अनादि र अनन्त हुनुमा रहेको हुन्छ (लुइटेल्, २०६२, पृ. १६२) । तसर्थ मानवका संस्कारजन्य अनुभूति, सृष्टिको रहस्य आदिलाई बुझाउने मिथक आदिम समयदेखि मानवका अचेतनमा रहेको भावनाहरूको पुञ्ज हो ।

मिथकीय काव्यमा मिथकका पात्रहरू प्रस्तुत गरिएका हुन्छन् । मिथकको मूल विषय वा घटनासँग सम्बन्धित भएर आएका त्यस्ता मिथकीय पात्रमार्फत जीवनजगत्को शाश्वत पक्ष प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । काव्यमा आएका त्यस्ता पात्रहरूले पुरानो मिथकको चरित्रलाई स्पष्ट गरेका हुन्छन् । मिथकीय महाकाव्यमा आद्यरूपीय चरित्र पाइन्छन् । मिथकमा प्रयुक्त पात्रहरू स्वयम्मा आद्यरूपीय हुन् । यस्ता पात्रले मानवीय स्वभाव, गुण, अवस्था, मानवविकास आदिको अवस्थालाई देखाएका हुन्छन् । संसारका मिथक, लोककथा एवम् अनुश्रुतिहरूमा आउने सार्विक चरित्र नै आद्यरूपीय चरित्रका रूपमा देखिन्छन् (गडतौला, २०६८, पृ. ४६) । विषयवस्तु मिथकीय भएर पनि पात्रको प्रयोगमा मिथकीयता नभएमा काव्य मिथकीय हुन सक्दैन । मिथकीय काव्यमा दिव्य र अदिव्य पात्रको प्रयोग गरिएको हुन्छ । दिव्य पात्रअन्तर्गत देवता, ईश्वर, इन्द्र, अप्सरा, भगवान्का अवतार, राक्षस, भूतप्रेत, आत्मा, परमात्मा, योगी, ऋषि, पितृ, दैत्य, दानव, अद्भुत तान्त्रिक आदि पात्रहरू आएका हुन्छन् । अदिव्य पात्रअन्तर्गत मानव, महामानव, अर्धमानव, तपस्वी, नायक, महानायक, राजा, महाराजा, मनु, मन्वन्तरका विभिन्न पात्र आएका हुन्छन् । मिथकीय काव्यमा अतिमानवीय, पशुपक्षी, पहाड, पर्वत आदि पनि पात्रका रूपमा आएका हुन्छन् । मिथकीय काव्यमा यस्ता प्रकारका दिव्य तथा अदिव्य पात्रको प्रयोगबाट वर्तमान सन्दर्भलाई व्यक्त गरिएको हुन्छ । युडका अनुसार आदिम समयदेखि मानवमनको अँध्यारो गहिराइमा आद्यरूपीय चरित्र विद्यमान रहँदै आएको छ र यो मानवीय मनको संरचक तत्वका रूपमा रहेको छ (लुइटेल्, २०६२, पृ. १६३) । यसबाट के बुझिन्छ भने आद्यरूपीय चरित्र मानव मनको अभिव्यक्त रूप हो । मानवीय मनोरचनामा नै आद्यरूपीय चरित्रका प्रकार जडिएको हुन्छ जुन पुस्तान्तर हुँदै आनुवंशिक रूपमा आएको हुन्छ (गडतौला, २०६८, पृ. ४७) । मिथकीय अध्ययनमा कविले मिथकीय पात्रको चयन किन गरेको छ, ती पात्रको स्रोत के हो र त्यस्ता पात्रको प्रयोगको सान्दर्भिकता के हो भन्ने कुराको खोजी गरिन्छ ।

मिथकीय काव्यमा सत् असत् पात्रबिच द्वन्द्व देखाई सत् पक्षको विजय र असत् पक्षको हार देखाइएको हुन्छ । मिथकमा पौराणिक, आद्य, पूज्य, विश्वसनीय पात्र आएका हुन्छन् भने कहिलेकाहीँ मिथकीय काव्यमा पौराणिक र काल्पनिकता मिसिएका पात्रको समेत प्रयोग गरिएको हुन्छ । प्रत्येक जातिका प्राचीन मिथकमा देखा पर्ने देवीदेवता, वीर, महान् नायक आदिका कथाहरू प्रतीकात्मकताले भरिएका हुन्छन् । उदाहरणका लागि भगवान् कृष्ण कतै युगनेताको प्रतीकका रूपमा आएका हुन्छन् भने कतै वर्तमान युगमा षड्यन्त्र र जालझेल गर्ने राजनीतिज्ञको प्रतीकका रूपमा आएका हुन्छन् । प्राचीन ग्रीसेली मिथमा अपोलो विवेक र संयमका, डायनिसस जीवनको उल्लासका, भिनस प्रेमका र मिनर्वा ज्ञानका प्रतीकका रूपमा रहेका छन् । त्यस्तै पूर्वीय मिथकमा ब्रह्मा, विष्णु, शिव, राम, कृष्ण, सरस्वती, लक्ष्मी आदि मिथकीय चरित्रका आआफ्नै प्रतीकात्मक अर्थ रहेका छन् (गौतम, सन् १९९७, पृ. ७५) । मिथकका कथा, घटना, पात्र एवम् चरित्रलाई साहित्यमा प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरी सत्यको उद्घाटन गरिएको हुन्छ ।

मिथकीय पात्रको अध्ययनबाट तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, मानव तथा प्राणी जातिको विकास, समाज र सभ्यताको विकास, मानवीय आदिम प्रवृत्ति, वंशानुगत संस्कार, आद्य अनुभवको हस्तान्तरण, आदिम जातिका स्वभाव आदिका बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ भने ती प्रवृत्तिहरू वर्तमानसम्म कसरी विद्यमान रहेका छन् भन्ने कुराको

खोजी गर्न सकिन्छ (पौड्याल, २०७७, पृ. १५०) । असत् पात्रका प्रवृत्तिहरू कस्ता थिए र तिनका आफ्ना असत् प्रवृत्तिका कारण कसरी अस्तित्व समाप्त हुन गयो, सत् पात्र कस्ता थिए र तिनले समाजमा कसरी सम्मान र अस्तित्व प्राप्त गरे भन्ने कुराको जानकारी मिथकीय पात्रको अध्ययनबाट लिन सकिन्छ । कृतिकारले मूल मिथकका पात्रको स्वभाव, चरित्रलाई जस्ताको तस्तै वा युगानुकूल परिवर्तन गरेर प्रयोग गरेको हुन सक्छ । तसर्थ मिथकीय पात्रको विश्लेषण गर्दा काव्यमा आएका पात्रको व्युत्पत्तिगत सन्दर्भ र मिथकमा ती पात्रलाई केकस्तो स्वरूपमा प्रयोग गरिएको छ, काव्यमा आइपुग्दा ती पात्रको चरित्रचित्रण कसरी गरिएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ र काव्यमा त्यस्ता मिथकीय पात्रका माध्यमबाट केकस्तो सन्दर्भलाई अभिव्यञ्जित गरिएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिन्छ । प्रस्तुत लेखमा मिथकीय सिद्धान्तानुरूप विद्रोही सत् पात्र, परोपकारी र सङ्घर्षशील पात्र, वात्सल्यमयी र पतिव्रता नारी पात्र, बलिदानी र पराक्रमी सत् पात्र, खलनायकीय असत् पात्र, असत् र कपटी पात्रलाई चरित्र विश्लेषणको आधार मानिएको छ ।

३. मुक्ति रामायण खण्डकाव्यका मिथकीय पात्र र तिनको सान्दर्भिकता

युद्धप्रसाद मिश्रको रामायणीय मिथकमा आधारित रहेर रचना गरिएको *मुक्ति रामायण* खण्डकाव्यमा राम, सीता, लक्ष्मण, मारिच, जटायु, रावण, अगतस्यमुनि, सरभङ्ग, शूर्पणखा आदि मिथकीय पात्रहरू आएका छन् । यी मिथकीय पात्रहरूमध्ये राम, सीता, लक्ष्मण, सरभङ्ग, जटायु सत् पात्रका रूपमा आएका छन् भने रावण, शूर्पणखा र मारिच असत् पात्रका रूपमा आएका छन् । यी पात्रहरूमा नायकीय, खलनायकीय, जादुगर, पीडित नारी, साहसिक पात्र जस्ता आद्यरूपीय चरित्र पाइन्छ । यहाँ यिनै मिथकीय पात्रका चरित्रमा पाइने आद्यरूपीय प्रवृत्तिका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१ विद्रोही सत् पात्र

युद्धप्रसाद मिश्रको *मुक्ति रामायण* खण्डकाव्यमा राम विद्रोही सत् पात्रका रूपमा देखिन्छन् । राम दशरथका ज्येष्ठ सुपुत्र हुन् । राजा दशरथलाई सन्तान नभएपछि पुत्रप्राप्तिका लागि ऋष्यशृङ्ग ऋषिले पुत्रेष्टि यज्ञ गराएका थिए । दशरथले पुत्रेष्टि यज्ञ गरेको स्थानमा गई देवताहरूद्वारा बनाइएको खिरलाई ग्रहण गर्न विष्णुले दशरथलाई बताएपछि दशरथले आफ्ना पत्नी कौशल्या, सुमित्रा र कैकयीलाई खिर बाँडिदिएका छन् । खिर खाएपछि दशरथका तीनवटै पत्नीहरू गर्भवती हुन्छन् । यज्ञ समाप्त भएको एक वर्षमा कौशल्याले रामलाई जन्म दिएकी थिइन् (*वाल्मीकिरामायण*, बा.का., १६, पृ. ३१-३२) । त्रेतायुगमा चैत्र महिना, नवमी तिथि, पुनर्वसु नक्षत्र, पाँच ग्रह सूर्य, मङ्गल, शनि, गुरु र शुक्र उच्च स्थानमा रहेको तथा कर्क लगनमा चन्द्रमासँगै वृहस्पति भएका बेला रामको जन्म भएको *वाल्मीकिरामायण*मा वर्णन गरिएको छ (*वाल्मीकिरामायण*, बा.का., १८, पृ. ८-१०) । इक्ष्वाकुवंशी राजा अजका पुत्र दशरथका ज्येष्ठ पुत्र राम हुन् (पुरी, सन् २००४, पृ. २६०) । *रामायण*मा देवता तथा ऋषिहरूलाई भय दिने क्रूर एवम् दुर्घष राक्षस रावणको नाश गर्न, एघार हजार वर्षसम्म पृथ्वीको पालन गर्न तथा मनुष्य लोकमा निवास गर्न रामको जन्म भएको बताइएको छ ।

प्रस्तुत *मुक्ति रामायण* काव्यमा वनवासीका रूपमा देखिएका राम सीताका पति हुन् र उनी सीताको खुसीका लागि हरपल प्रयासरत देखिन्छन् । यस काव्यमा रामलाई अलौकिक ईश्वरीय चरित्रका रूपमा प्रस्तुत नगरी राज्यबाट निष्कासित एवम् शोषित पीडित व्यक्तिका रूपमा देखाइएको छ (न्यौपाने, २०५९, पृ. ८९) । रामले आफूलाई अन्यायका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने, जनतालाई शोषण गर्ने व्यक्तिलाई यमराजको घरमा पुऱ्याउने क्रान्तिपुरुष भएको उद्घोष गरेका छन् । रामले आफू मानवका हितका खातिर हतियार उठाउन बाध्य भएको कुरालाई काव्यमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

गर्छु नाश म राक्षसादि जति छन् सम्पूर्ण पृथ्वीभर
भन्दै शिघ्र उठाउँदै प्रण गरे आकाशमाथी कर
गर्छु मानवका गुहार बिचमा यो ज्यानको अर्पण
कोही हालतमा पनी विफल भै मेरो नजाओस् प्रण । (पृ. २२५)

कवि युद्धप्रसाद मिश्रले रामले चौध वर्ष वनवास जानुपरेको बाध्यात्मक परिस्थितिलाई काव्यमा प्रस्तुत गरी जनताका अधिकारका लागि लड्दा र आवाज उठाउँदा तत्कालीन शासकहरूका कारण आफू निर्वासित भएर बस्नुपरेको अवस्था देखाएका छन् । वनवासका क्रममा रामले भोगेका पीडा कवि मिश्रले अधिकारप्राप्तिका लागि लड्दा पाएका पीडाका रूपमा आएको देखिन्छ ।

वनवासमा रहेका बेला शूर्पणखाले सीतालाई परित्याग गरी आफूलाई अँगाल्न अनुरोध गरेपछि लक्ष्मणबाट शूर्पणखाको नाककान काटिएको छ । यसपछि रामको खर, दूषण जस्ता राक्षससँग युद्ध भएको छ । रामले राक्षस खरलाई समाजभित्र शक्ति भएकाले सैन्यका बलमा जित्ने प्रयास व्यर्थ भएको कुरा बताएका छन् । कविले प्रत्येक जनताका घर घरमा विद्रोहको ज्वाला दन्केकाले अत्याचार गरेर शासन गर्ने अब धेरै दिन नटिक्ने कुरा रामका माध्यमबाट प्रकट गरेका छन् । यसबाट तत्कालीन निरङ्कुश शासकका विरुद्ध विद्रोहको अग्नि ज्वाला दन्कन थालेको कुरा अभिव्यक्त भएको छ । यसलाई काव्यमा यसरी प्रकट गरिएको छ :

तेरो निमित्त छ दन्कदो घरघरै ठूलो विरोधानल
तेरो माथि रहेछ आज उमडी दुर्भाग्यको बादल
अत्याचार गरेर शासन बुझिस् चल्दैन धेरै दिन
बेला अन्तिमले तँलाई छ यहाँ आईरहेको लिन । (पृ. २४२)

प्रस्तुत काव्यमा रामले भोगेका पीडा, समस्याबाट कविले शोषित जनताका सेवामा जीवन अर्पण गर्ने परिवर्तनकारी क्रान्तिकारी योद्धाको पीडालाई देखाएका छन् । तत्कालीन शासकको प्रतीकका रूपमा रहेको दशरथको कामवासनामा लिप्त व्यवहारका कारण राम वनवास जानुपरेको विषयका माध्यमबाट कविले शोषितपीडित र अधिकारबाट बञ्चित जनताले निर्वासित भई बाँच्नुपरेको कुरालाई देखाएका छन् ।

प्रस्तुत काव्यमा आफ्नो जन्मभूमिमा स्वाभिमानपूर्ण रूपमा बस्न नपाएर निर्वासित हुनुपरेका तथा देशनिकाला गरिएका जनताको प्रतीकका रूपमा रामको चरित्र आएको छ । वनमा गाँस, बास र कपासको अभावमा अनेकौं कष्ट भोगेका, राज्यबाट निर्वासित बनेका, कठिन परिस्थितिमा पनि सङ्घर्षरत रहेका राम मानवतावादी, क्रान्तिकारी नेपाली जनताका प्रतिनिधिका रूपमा आएका छन् (न्यौपाने, २०५९, पृ. १०१) । कविले रामलाई अन्यायअत्याचार विरोधी, सम्पूर्ण मानवको कल्याण चाहने, शोषित वर्गको सुखद भविष्यको कामना गर्ने पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । राज्यबाट बहिष्कृत गरिएको र पत्नीहरण गरिएको असहाय पात्र रामका माध्यमबाट कविले नेपाली जनतालाई घरबारविहीन बनाउने तत्कालीन शासकीय प्रवृत्तिको विरोध गरेका छन् ।

शरभङ्गा प्रस्तुत काव्यमा ऋषिका रूपमा देखापरेको सत् पात्र हो । शरभङ्गा गौतम कुलोत्पन्न एक प्रसिद्ध महर्षि थिए । उनी दण्डकारण्यको गोदावरीको किनारमा आफ्नो आश्रम निर्माण गर्ने, दक्षिणको जङ्गल क्षेत्रमा उत्तरको आर्य सभ्यताको प्रचार र विस्तार गर्ने र अन्ततः आफ्नो योगको आगामा जलेर स्वर्ग प्राप्त गर्ने ऋषि हुन् । वनवासका बेला

रामचन्द्र उनलाई भेट्न गएका बेला स्वर्गबाट इन्द्रले आफ्नो विमानमा लैजान आए पनि जाँदैनन् र राम, सीता तथा लक्ष्मणलाई आफ्नो आश्रममा आतिथ्य प्रदान गरेपछि आफ्नो शरीरलाई भष्म गरी दिव्यधाम प्रस्थान गरेका छन् (पुरी, सन् २००४, पृ. ३०५) । वनवास यात्राका क्रममा राम, सीता र लक्ष्मणलाई शरभङ्ग ऋषिले गरेको आतिथ्य सत्कारले नेपाली समाजको संस्कृतिलाई स्पष्ट पारेको छ । यसलाई काव्यमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

छाला यो विच बस्तुहोस् हरिणको श्रद्धा छ ठूलो कुरा
भक्तिभाव, उदारता, सुजनता आधारका आँकुरा
गर्नु पान हवस् गिठा तरुलका यो आजको आर्जन
एऊटा जलपात्र यो छ लिनुहोस् मेरो बचेको धन । (पृ. २२०)

दशरथले रामलाई राज्यबाट निकाला गरेपछि वनवासी बनेको कुरा थाहा पाएको शरभङ्गले दशरथ जस्ता विलासप्रिय, वासनामा लिप्त, स्वार्थी, स्त्रीलम्पट शासकको खुलेर विरोध गरेको छ । यस कुरालाई काव्यमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

त्यो छट्टू दशरथ विलासप्रियतालाई पुरा जान्दछु
त्यस्का खोपडिभित्रका पनि सहज् सारा कुरा जान्दछु
गर्थ्यो साँभविहान एक जपना त्यो कामिनी कञ्चन
त्यस्को कति पनी थिएन जगको माथि हुनाको मन । (पृ. २२१)

दरबारमा शासकका वरिपरि घुम्ने, उनीहरूको चाकडीमा लिप्त हुने, अन्यायको विरोध गर्न नसक्ने धुपौरे प्रवृत्तिका व्यक्तिप्रति कविले शरभङ्गका माध्यमबाट उछितो काढेका छन् । शरभङ्गले रामलाई राज्यनिकाला गर्दा आफू भएको भए दशरथका खप्परमा बजार्थे भन्दै आक्रोश व्यक्त गरेको छ । यसबाट तत्कालीन समयमा ऋषि जस्ता महात्माहरूसमेत शासकका निरङ्कुश प्रवृत्तिबाट असन्तुष्ट र आक्रोशित थिए भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ । यसमा कविको तत्कालीन शाही दरबारिया सत्ताप्रतिको तीव्र आक्रोश शरभङ्गको बनाइबाट अभिव्यञ्जित भएको छ । यस तथ्यलाई काव्यमा यसरी प्रकट गरिएको छ :

त्यो बेला दशरथ अगाडि म भए उनमाद भार्ने थिएँ
त्यसका खप्परमा उठेर पहिले चिम्टा बजार्ने थिएँ । (पृ. २२१)

तत्कालीन समयमा दरबारभित्र स्वाभिमानी व्यक्ति, स्पष्ट बोल्ने र न्याय चाहने व्यक्तिले स्थान नपाउने, चाकडीमा लिप्त व्यक्तिको हालीमुहाली हुने, भुँडीका डरले अन्यायी प्रवृत्तिको विरोध गर्न नसक्ने प्रवृत्तिलाई पनि शरभङ्गका माध्यमबाट उद्घाटन गरिएको छ । काव्यमा यसको अभिव्यक्ति यसरी भएको छ :

मेरो दृष्टि स्वतन्त्रमा तिनिहरू साह्र किरा माकुरा
चिप्लो घस्न भुकेर जान्दिनँ कतै मेरो छ खस्रो कुरा
पाऊँदैन प्रवेश त्यो सदनले बोल्ने म जस्तो नर
छन् सङ्कीर्ण कुचक्रमा सब त्यहाँ राखी भुँडीको डर । (पृ. २२२)

कवि मिश्रले शरभङ्ग जस्ता आदर्श ऋषिलाई पात्रका रूपमा उपयोग गरी तत्कालीन शासकका दुर्व्यवहार, अन्याय, अत्याचारको विरोध गरी तिनका विरुद्ध विद्रोहको स्वर अभिव्यक्त गरेका छन् ।

३.२ परोपकारी र सङ्घर्षशील पात्र

युद्धप्रसाद मिश्रको *मुक्ति रामायण* खण्डकाव्यमा आएका लक्ष्मण परोपकारी र सङ्घर्षशील पात्रका रूपमा देखिन्छन् । दशरथकी पत्नी सुमित्राबाट जन्मिएका पुत्र लक्ष्मण स्वभावले निकै क्रोधी भए पनि रामका भक्त थिए । राजकीय सुखलाई त्याग गरेर राम र सीताका साथ वनवास गएका लक्ष्मणले रावणकी बहिनी शूर्पणखाको नाक काटिदिएका थिए साथै रावणका पुत्र मेघनादको पनि वध गरेका थिए (शर्मा, सन् २०१३, पृ. ४५०) । शेषनागको अवतार मानिएका लक्ष्मणको विवाह जनकपुत्री उर्मिलासँग भएको वर्णन *रामायण*मा पाइन्छ ।

प्रस्तुत काव्यमा लक्ष्मण रामका भाइका रूपमा आएका छन् । राजकीय वैभवलाई महत्त्व नदिई भ्रातृत्वप्रेमलाई महत्त्व दिएका लक्ष्मण काव्यमा परोपकारी, सङ्घर्षशील, मानवीय, सहयोगी पात्रका रूपमा देखिन्छन् । शोषितपीडित व्यक्ति तथा राक्षसहरूबाट सताइएका ऋषिहरूको उद्धार गर्ने तथा अमानवीय कार्यको विरोध गर्ने लक्ष्मण सत् पात्रका रूपमा देखिन्छन् (न्यौपाने, २०५९, पृ. १०५) । खण्डकाव्यकारले मिथकीय पात्र लक्ष्मणका माध्यमबाट भ्रातृत्वप्रेम, मानवता, सेवाभावना हरेक व्यक्तिमा हुनुपर्ने कुरा अभिव्यक्त गरेका छन् । रामले राक्षस मारिचलाई वाण प्रहार गरेपछि मारिचद्वारा लक्ष्मणको नाम लिइएपछि त्यसलाई राक्षसी तथा मायावी षड्यन्त्र भनेर भाउजू सीतालाई धैर्य आग्रह गरेका छन् । यस कुरालाई काव्यमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

सक्तैन दाइकन निश्चय जित्त कोई
बिन्ती छ भाउजु यहाँ दिनुहोस् नरोई
हो खास यो असुरको छलको अबाज
सुनको हुनु मृग असम्भव मान्छु आज । (पृ. २५०)

राम मृगको बध गर्न जाँदा सीताको संरक्षणको जिम्मा पाएका लक्ष्मणले भाउजू सीताबाट लगाइएको लाञ्छनाको प्रतिवाद गर्न सकेका छैनन् र बाध्य भई रामको खोजीमा निस्कनुपरेको सन्दर्भलाई काव्यमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

यो हो फगत् असुरको छलको गुहार
मैले गरें विनय भाउजुमा हजार
गर्नु कसो वचनको दुइ लात पाई
आएँ चलेन वश क्यै दिनु भो धपाई । (पृ. २७०)

प्रस्तुत काव्यमा लक्ष्मणको दाजुप्रतिको श्रद्धा र भक्तिभावलाई देखाएर मिश्रले नेपाली समाजमा दाजुभाइबिचको पवित्र सम्बन्धलाई समेत देखाएका छन् । साथै कविले दाजुभाइमा एकता भएमा कसैले पनि पराजित गर्न नसक्ने भएकाले सम्पूर्ण नेपालीहरूलाई एकताको सूत्रमा बाँधिई अन्यायका विरुद्ध लड्न आह्वान गरेका छन् ।

३.३ वात्सल्यमयी र पतिव्रता नारी पात्र

युद्धप्रसाद मिश्रको *सीताहरण* खण्डकाव्यमा वात्सल्यमयी पतिव्रता नारी सीता सत् पात्रका रूपमा आएकी छन् । 'सीता' शब्दको अर्थ जोत्दा जमिनमा परेको हलोको डोब, जोलिएको जमिन, हलाको फालीबाट धर्तीमा निर्मित रेखा भन्ने हुन्छ । जनकले हलाले जोत्दा भेटिएकी कन्या भएकाले उनको नाम सीता रहेको धारणा पाइन्छ (पौड्याल, २०७७, पृ. १६०) । सीताको जन्मका सम्बन्धमा विभिन्न पुराणहरूमा फरक फरक मान्यता पाइन्छ । पूर्वजन्ममा सीता एउटा

मुनिकी तपस्विनी कन्या थिइन् । वनमा तपस्या गरिरहेकी ती कन्यालाई देखेर रावणले पत्नी बन्न प्रार्थना गर्दा कन्याले तिरस्कार गरेपछि रावणले कपालमा समातेको छ । रावणको स्पर्शले आफू कलङ्कित भएको ठानी ती कन्याले रावणलाई विनाश गर्न पृथ्वीमा कुनै आमाको गर्भबाट नभएर एउटी उत्तम नारीका रूपमा प्रकट हुने प्रण गर्दै देह त्याग गरेकी थिइन् । यसरी लक्ष्मीको अंशबाट सीताको उत्पत्ति भएको र रावणले आफ्नै वंशको नाश गर्न सीताको अपहरण गरेको कुरा पुराणहरूमा पाइन्छ (ढकाल, २०७३, पृ. ७८७) । यसरी हेर्दा सीताको उत्पत्ति अयौनिजबाट भएको देखिन्छ ।

देवीभागवत्का अनुसार लङ्काधिपति रावणले मय राक्षसकी छोरी मन्दोदरीसँग बिहे गर्ने बेलामा आफ्नो पहिलो सन्तानका कारण वंश समाप्त हुने सुनेर उसले पहिलो सन्तान कन्यालाई सन्दुकमा बन्द गरेर धर्तीमा गाडिदिएको थियो । तिनै कन्या सीता थिइन् । *कम्ब रामायण*मा जनकका भाइ कुशध्वजकी छोरी वेदवती रावणका कारण आगामा होमिई खरानी भएकी थिइन् र त्यही खरानीबाट वेदवतीले सीताको अवतार लिएको कुराको वर्णन पाइन्छ (पौड्याल, २०७७, पृ. १६०) । वेदवतीले विष्णुलाई पतिका रूपमा प्राप्त गर्न तपस्या गरेको बेला रावणले विवाहको प्रस्ताव राखेको छ । वेदवतीले उक्त प्रस्ताव नमानेपछि रावणले कपालमा समातेर अपमान गरेको छ । वेदवतीले हातमा तरबार लिई अयौनिज भई कुनै धर्मात्माको घरमा जन्मने वाचा लिई चितामा जलेर भष्म हुन्छिन् । यिनै वेदवती सीताका रूपमा जन्मेकी हुन् (पुरी, सन् २००४, पृ. २९८) । यो कथाअनुसार सीता कुशध्वज र मालावतीकी छोरी भएको देखिन्छ । मानवीय र मानवेतर प्राणीहरू प्रकृतिकै रूप भएको फ्रेजरको मान्यताअनुसार यस काव्यमा आएकी सीता धर्तीमाता पृथ्वीकी पुत्री भएको मान्न सकिन्छ (पौड्याल, २०७७, पृ. १६०) । वेदमा सीतालाई कृषिकी अधिष्ठात्री देवी तथा मन्त्रहरूका देवताका रूपमा चिनाइएको छ । मिथिलाका राजा शिरध्वज जनककी पुत्री सीताको विवाह रामसँग भएको थियो (शर्मा, सन् २०१३, पृ. ५२१) । मातृसत्तात्मक समाज विकासको चरणमा आमाहरू शक्तिशाली थिए । मानिसहरू घुमन्ते जीवनमै रहेका कारण आमाहरू बच्चा हुर्काएर बस्थे भने बाबुहरू सिकार खेल्न टाढा टाढा जान्थे । यही मातृसत्तात्मक समाजको अन्ततिर सीताको जन्म भएको विद्वान्हरूको धारणा पाइन्छ । यस धारणालाई हेर्दा समाज विकासको चरणमा मातृसत्तात्मक समाजको समापन र पितृसत्तात्मक समाजको सुरुवात हुँदाको सङ्क्रमण काललाई सीताको प्रसङ्गले जोडेको पाइन्छ ।

युद्धप्रसाद मिश्रको *मुक्ति रामायण* खण्डकाव्यमा सीता मुख्य नायिकाका रूपमा आएकी छिन् । मिश्रले *रामायण*की सीतालाई नै यस काव्यमा प्रयोग गरी वनवास रहेका बेला रावणबाट अपहरित भएको देखाएका छिन् । सुनको मृग देखेपछि त्यसलाई प्राप्त गर्न देखाएको सीताको इच्छालाई काव्यमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

जस्को कलेवर छ स्वर्णिम भल्ल छाला
मेरो रहेछ गरि यो मनमा हवाला
पाए प्रयोग गरथेँ त्यसको म चोली
उल्लास भै हृदयको दरबार खोली । (पृ. २४९)

प्रस्तुत काव्यमा सीताका माध्यमबाट आफ्नो स्वार्थमा लागि परिणाम नहेरी लोग्ने वा पुरुष पात्रलाई हौस्याउने र विपत्ति वा आपत्तिको आभास पाएमा पछुताउने मानवीय प्रवृत्तिलाई देखाइएको छ । सुनको मृग मार्न गएका आफ्ना पति रामले मारिचलाई बाण प्रहार गरेपछि मारिचबाट लक्ष्मणको नाम लिएपछि सीतालाई दाजुको सहयोगका लागि जान आग्रह गरेकी छिन् । लक्ष्मणले दाजुलाई केही नहुने आफूले भाउजूलाई एकलै वनमा छोडेर जान पनि नसक्ने बताएपछि सीताले लक्ष्मणमाथि नै शङ्काको दृष्टिले हेरी कटुवचन लगाएको कुरालाई काव्यमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

यो कष्ट पारन निवारणमा उकालो
मान्छे रहेछ तिमिमा घनघोर कालो
भै धूर्त दाजु पछिको लिनलाई पालो
धिक्कार बुन्नु तिमिले मनभिन्न जालो । (पृ. २५१)

कवि मिश्रले सीताले लक्ष्मणलाई लगाएको मिथ्या आरोपका माध्यमबाट नारीहरूमा अन्य पुरुषप्रति शङ्कालु दृष्टि रहने तथा नेपाली नारीहरूमा पतिव्रता चरित्र हुने कुरा स्पष्ट भएको छ । साथै यसमा दाजुको मृत्युपछि भाइले भाउजू राख्ने प्रचलन तत्कालीन समाजमा भएको कुरालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा पञ्चवटीमा एकलै रहेकी सीतालाई अपहरण गर्न रावण जोगीको भेष धारण गरी आएको छ । पञ्चवटीको आश्रमबाट रावणलाई भिक्षा दिन बाहिर निस्केकी सीतालाई रावणले अपहरण गर्दा सीताको अवस्था कविले यसरी वर्णन गरेका छन् :

रुन्धिन् जान्न भनी ठुलो हठ गरी काँपी बरा थर्थरी
घिच्चिन्धिन् नभक्ञ्ज बाहुबलले पक्री बुटा बल्लरी
रावण्चाहिँ घिसार्दथ्यो घरिघरी उत्तप्त आँखा तरी
ढल्यिन् हा मिथिलासुता मरिमरी हद्भेद डाँको गरी । (पृ. २५९)

रावणले अपहरण गर्दा सीताको अवस्था दयनीय भए पनि उनमा रावणप्रति वितृष्णा जागेको छ । रावणले जति बल गरे पनि आफ्नो सतित्व डगाउन नसक्ने कुरालाई सीताले गर्वसाथ अभिव्यक्त गरेकी छन् । यस कुरालाई काव्यमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

चाहे रावण अङ्गभङ्ग चिथरी मेरो सबै मासु खा
चाहे तिर्षित रक्त भै जतिसुकै मेरो कलेजो दुखा
मेरो आत्म रहन्छ राम पदको आराधनामा भुकी
तेरो पाप जघन्यलाई मनले दिन्छु म ऐले थुकी । (पृ. २६०)

राजकीय वैभवमा हुर्किएर पनि आफ्ना पतिका साथ वनवास जानुपर्दा सीतामा विद्रोह जागेको देखिन्छ । काव्यमा सीता वाल्मीकि *रामायण*मा जस्तो सहनशील र निरीह नभएर सचेत, विद्रोही र क्रान्तिकारी नारीका रूपमा देखिएकी छन् (न्यौपाने, २०५९, पृ. १०३) । वनवास रहेका बेला जतिसुकै कष्ट सहनुपरे पनि हिम्मत नहारेकी सीतालाई सङ्घर्षशील नारी पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । योगीको रूपधारण गरी भिक्षा माग्न आएको रावणलाई सीताले गरेको आतिथ्य सत्कारले नेपाली संस्कृतिको झलक दिएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा मिश्रले सीताको अपहरणका माध्यमबाट नेपाली जनताका इच्छा, चाहना, स्वतन्त्रता र अधिकार रावणरूपी निरङ्कुश शासकद्वारा अपहरित भएको कुरालाई उद्घाटन गरेका छन् । रावणद्वारा छलकपट गरी गरिएको सीताको अपहरणको सन्दर्भबाट कविले कामवासनाले उन्मत्त शासकहरूले वासनापूर्तिका लागि सुन्दरी युवतीहरूको हरण गर्ने गरेको कुरालाई अभिव्यञ्जित गरेका छन् । साथै धर्तीकी उर्वरा शक्तिका रूपमा रहेकी सीतालाई जर्जरताको प्रतीक रावणबाट अपहरण गरिएको मिथकीय सन्दर्भबाट धर्तीको उर्वरा शक्तिको विनाशको सङ्केत पनि गरिएको छ ।

३.४ बलिदानी र पराक्रमी सत् पात्र

युद्धप्रसाद मिश्रको *मुक्ति रामायण* खण्डकाव्यमा मिथकीय पात्रका रूपमा उपस्थित विद्रोही स्वभावको जटायु बलिदानी र पराक्रमी सत् पात्र हो । जटायुलाई सूर्यका सारथी अरुण देवताका पुत्र भनिएको छ । प्रजापति दक्षका साठीवटा प्रख्यात यशस्विनी कन्या थिए । तीमध्ये अदिति, दिति, दनु, कालका, ताम्रा, क्रोधवशा, मनु र अनला आठ सुन्दरी कन्यालाई प्रजापति कश्यपले पत्नीका रूपमा ग्रहण गरेका थिए । यिनै कश्यपकी पत्नी ताम्राकी पुत्री शुकीकी नातिनी विनताका गरुड र अरुण दुई पुत्र जन्मिएका थिए । यिनै विनताका पुत्र अरुण र अरुणपत्नी श्येनीबाट जटायु तथा सम्पातिको जन्म भएको हो (*वाल्मीकिरामायण*, अ.का., १४, पृ. २१-३३) । *रामायण*मा पञ्चवटीमा बसोबास गर्ने जटायु दशरथका मित्र भएका अनि राम वनवासका समयमा पञ्चवटीमा कृटी बनाएर बसोबास गर्दा जटायुसँग परिचय भएको र रामले जटायुलाई पितासरह सम्मान गरेको वर्णन पाइन्छ । गिद्ध जातिका आदिम मानव जटायुले आफ्नो पैतृक राज्यलाई त्याग गरेर रामका निमित्त प्राण त्याग गरेको कुरा *वाल्मीकिरामायण*मा वर्णन गरिएको छ (पौड्याल, २०७७, पृ. १५१) । जटायुले आफू निशस्त्र भए पनि धनुष, कवच, बाण तथा रथ भएको रावणलाई रामको पुरुषार्थको वर्णन गरी सीतालाई छोडिदिन आग्रह गरेको छ (*वाल्मीकिरामायण*, अ.का. ५०, पृ. ४-१३) । राम मायावी मारिच मार्न गएका बेला रावणबाट हरण भएकी सीताको विलाप सुनेर गिद्धराज जटायुको रावणसँग युद्ध भएको छ । रावणले पखेटा काटेपछि मरणासन्न अवस्थामा रहेको जटायुले रामलाई सीताको हरण रावणद्वारा भएको जानकारी दिएको छ (शर्मा, २०१३, पृ. १८०) । जटायु रावणसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने गिद्धका रूपमा देखिएको छ । *महाभारत*को वनपर्वमा जटायु दशरथका मित्र भएको, सीतालाई बुहारीका रूपमा सम्मान गरेको तथा सीतालाई अपहरण गरेको रावणसँग युद्ध गरेको प्रसङ्ग उल्लेख भएको छ (सङ्क्षिप्त *महाभारत*, वनपर्व, पृ. ४४३) । जटायुको निधन भएपछि रामले नै उसको दाहसंस्कार गरेका छन् । *अध्यात्मरामायण*मा पञ्चवटीमा रामचन्द्रसँग भेट हुँदा जटायुले आफू रामपिता दशरथको मित्र भएको र रामको कल्याणका लागि वनमा बसेको बताएको छ । रामलक्ष्मण सिकार खेलन गएका बेला आफूले जनकनन्दिनी सीताको रक्षा गर्ने कुरा जटायुले बताएपछि रामले गिद्धराज जटायुलाई पञ्चवटीकै नजिक बस्ने प्रबन्ध मिलाएको वर्णन पाइन्छ (*अध्यात्मरामायण*, अ.का. ४, पृ. १-७) । यसरी *वाल्मीकिरामायण*, *अध्यात्मरामायण*, *महाभारत*लगायतका पुराणहरूमा जटायुका बारेमा गरिएका वर्णनका आधारमा जटायु मिथकीय पात्र रहेको स्पष्ट हुन्छ । नानुराम व्यासले रामायणकालमा गिद्ध जाति भारतको पश्चिमी तट र त्यसको वरिपरिको पहाडमा बस्ने गरेका तथा गिद्ध जातिका मुखिया सम्पाति र जटायु दुई भाइ भएको उल्लेख गरेका छन् (पौड्याल, २०७१, पृ. १४६) । मानव विकासको कुनै समयमा जटायु जातिको अस्तित्व रहेको र यसले समाजविकासको अवस्थालाई सङ्केत गरेको देखिन्छ ।

*मुक्ति रामायण*मा खण्डकाव्यकार युद्धप्रसाद मिश्रले गिद्धराज जटायुलाई तत्कालीन निरङ्कुश शासनका विरुद्ध हाँक दिने नेपाली जनताको प्रतीकका रूपमा उभ्याएका छन् । मिश्रले नेपाली जनता कमजोर भए पनि अत्याचारी शासनव्यवस्थाका विरुद्ध बलिदानीपूर्ण सङ्घर्ष गर्न तयार रहेको कुरालाई शारीरिक दृष्टिले कमजोर भएर पनि परपत्नी हरणकर्ता रावणको अन्यायका विरुद्ध जटायुले हाँक दिएको घटनाबाट देखाएका छन् । तत्कालीन समयमा अत्याचारी शासकका विरुद्ध लड्न तयार रहने नेपाली जनतामा रहेको साहस र शक्तिलाई प्रस्तुत गर्नका निमित्त मिश्रले जटायुलाई साहसिक पात्रका रूपमा उभ्याएका छन् ।

वृद्धावस्थामा रहेको जटायुले हिम्मतका साथ रावणसँग युद्ध गरेको देखाएर कविले आफू कमजोर भए पनि अन्यायका विरुद्ध लड्न प्रेरित गरेका छन् । अर्काकी पत्नीमाथि आँखा गाड्ने तत्कालीन निरङ्कुश शासकका पतित कार्यलाई घृणा

गर्ने जटायुले शक्तिशाली शासकका विरुद्ध विद्रोहको हुड्कार गरेको छ र बलिदान दिएको छ । सीतालाई रावणद्वारा अपहरण गरिएपछि सीताको रक्षाका लागि रावणसँग युद्ध गरेर प्राण आहुति दिने जटायु न्याय स्थापनाका लागि बलिदान दिन पछि नपर्ने नेपाली जनताको प्रतीक बनेर आएको छ । सीताको रक्षाका लागि आफू तत्पर भएको र शक्तिहीन भए पनि अन्यायका विरुद्ध लडिरहने प्रतिबद्धतालाई जटायुका माध्यमबाट काव्यमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

रक्षाखातिर आजदेखि रहने छू मैथिलीको सधैं
सेवाको शुभ लगनमाथि रहनू कर्तव्य हो सम्झँदै
बूढो छू बलिष्ठ छैन अधिभैँ शक्ती भए खोखला
सक्छू तैपनि पक्रनाकन अभैँ राक्षसहरूका गला । (पृ. २३२)

प्रस्तुत काव्यमा चित्रित प्रमुख पात्र जटायु कवि मिश्रमा अन्तर्निहित विद्रोही चेतकै प्रतिच्छाया हो भने जटायुको हाँक नेपाली जनताको निरङ्कुश शासकप्रतिको विद्रोह हो । कवि मिश्रले समाज रूपान्तरण र परिवर्तनको बाधक रावणरूपी शासक भएकाले तिनको विनाश नभएसम्म समाजमा परिवर्तन नहुने कुरालाई जटायुका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेका छन् ।

सन्सारको प्रगतिमा तँ ठूलो तगारो
तेरो कठोर दिल पत्थरतुल्य सारो
तेरो विनाश बिच हुन्छ खुसी समाज
मैदानमा तँकन ल्याई पछार्छु आज । (पृ. २६२)

प्रस्तुत काव्यमा प्रगति र विकासको बाधक रावणरूपी शासकको विनाशपछि जनतामा खुसी छाउने भएकाले तत्कालीन शासकलाई मैदानमा ल्याएर पछार्ने कविको आक्रोश अभिव्यक्त भएको छ ।

३.५ खलनायकीय असत् पात्र

युद्धप्रसाद मिश्रको मिथकीय विषयमा आधारित खण्डकाव्य *मुक्ति रामायण*मा अत्याचारी स्वभावको रावण खलनायकीय असत् पात्रका रूपमा देखिएको छ । *वाल्मीकिरामायण*का अनुसार रावण पुलस्त्य मुनिको नाति र पिता विश्रवा तथा माता कैकसीको पुत्र हो । विश्रवाका वरवर्णिनी र कैकसी नामका दुई पत्नी थिए । वरवर्णिनीले कुबेरलाई जन्म दिएपछि सौतेनी डाहका कारण कैकसीले कुबेलामा गर्भधारण गरेकाले रावण र कुम्भकर्ण जस्ता क्रूर स्वभावका भयङ्कर राक्षसको जन्म भएको वर्णन गरिएको छ (पुरी, सन् २००४, पृ. २६२) । राक्षसी माता र ऋषि पिताका सन्तान भएका कारण रावणमा दुष्ट प्रवृत्ति र सत् दुवै प्रवृत्ति पाइन्छन् । *पद्मपुराण* तथा *श्रीमद्भागवत*मा हिरण्याक्ष एवम् हिरण्यकशिपुको दोस्रो जन्मका रूपमा रावण र कुम्भकर्णको जन्म भएको वर्णन गरिएको छ । *रामचरितमानस*मा रावण पूर्वजन्ममा कैकय नरेश प्रतापभानु भएको र पछि ब्राह्मणको श्रापका कारण रावणका रूपमा जन्म भएको व्याख्या पाइन्छ (शर्मा, सन् २०१३, पृ. ४४५) । सुमालीले आफ्नी पुत्री कैकसीलाई पुलस्त्यका पुत्र विश्रवालाई पतिका रूपमा वरण गर्न आग्रह गरेको छ । तपस्थारत विश्रवाले कैकसीको आगमनको प्रयोजन थाहा पाएर समयअनुकूल नभएकाले क्रूरकर्म भएको राक्षसको जन्म हुने बताएका छन् । केही समयपछि बडा भयङ्कर बीभत्सरूपी राक्षस पुत्र दस शिर भएको, ठुला दाँत भएको, बिस हात भएको, कालो वर्णको, पहाड समानको रावणको जन्म भएको छ । रावणको जन्म हुँदा पृथ्वी काँप्न थाल्छ, आकाशमा उल्कापात हुन्छ, सूर्यको प्रकाश मन्द हुन्छ (भा, २०६६, पृ. ३३) । *वाल्मीकिरामायण*का अनुसार रावणलाई कालको काल, अग्निदहक, वायुको गति रोक्न सक्ने, सूर्य र आगोलाई जलाएर भष्म गर्न सक्ने सामर्थ्य भएको

व्यक्तिका रूपमा वर्णन गरिएको छ (वाल्मीकिरामायण, अ.का., ३१, पृ. ६-७)। पर्वत समान, दस शिर, बिस हात, कालो बादल समान कान्तिमान् स्वरूपका रूपमा रावणको वर्णन गरिएको छ (अध्यात्मरामायण, अ.का., ७, पृ. ५०)। यसरी माथि प्रस्तुत गरिएका पौराणिक साक्ष्यका आधारमा हेर्दा रावण मिथकीय पात्र भएको स्पष्ट हुन्छ।

मुक्ति रामायण काव्यमा खल पात्रका रूपमा आएको मिथकीय पात्र रावण तत्कालीन निरङ्कुश शासकको प्रतीक हो। यस काव्यमा आएको रावणको चरित्रले सुरासुन्दरी र भोगविलासमा रमाउने, परस्त्रीहरण गर्ने तथा दरबारमा सुन्दर स्त्रीहरू राखेर सौन्दर्यपान गर्ने शासकको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने मोजमस्तीमा रमाउने सामन्ती शासन व्यवस्थाका व्यक्तिको चरित्रलाई उजागरसमेत गरेको छ। यस काव्यमा रावणको चरित्रका माध्यमबाट सामन्ती शासकको चरित्रलाई प्रकाश पारिएको छ। प्रस्तुत काव्यमा शूर्पणखाले वनमा दुईवटा तपस्वीसहित सुन्दर स्त्री निवास गरिरहेको र लक्ष्मणले आफ्नो नाककान काटिदिएको तथा खर-दूषणलाई वध गरेको बताएर दाजु रावणलाई सीताको हरणका लागि आग्रह गरेकी छ। रावणले शूर्पणखाको अपमानको बदला लिन मारिचको सहयोगमा सीतालाई अपहरण गर्ने प्रपञ्च रचेको छ। रावणले आफ्नो सहयोगी मारिचलाई सुनको मृगको रूपधारण गरी छल गरेर रामलक्ष्मणलाई सीतादेखि टाढा पुऱ्याउन लगाई आफू साधुको वेशमा आश्रममा पुगेको छ र सीताको अपहरण गरेको छ। सुन्दरी स्त्री देखेपछि कामुक पुरुष उसप्रति आसक्त भई त्यस सुन्दरतालाई प्राप्त गर्नका लागि जस्तोसुकै छलकपट गर्न पनि तयार रहन्छ भन्ने आद्यरूपीय प्रवृत्तिलाई रावणका माध्यमबाट देखाइएको छ र यस्ता प्रवृत्ति दुष्ट कामुक पुरुषमा रहिरहने कुरा पनि यसका माध्यमबाट उद्घाटन गरिएको छ।

प्रस्तुत काव्यमा शक्ति, सम्पत्तिका घमण्डबाट उन्मत्त शासकका रूपमा देखा परेको रावणमा तत्कालीन शासकको प्रतिच्छाया देखिन्छ। सुन्दरी युवतीबाट आकर्षित हुने उनीहरूको अपहरण गरी वासनापूर्ति गर्न खोज्ने तत्कालीन समयका वासनाले उन्मत्त शासकको चरित्रलाई रावणका माध्यमबाट चित्रण गरिएको छ। आफ्नो स्वार्थपूर्तिका लागि जस्तोसुकै नीच काम पनि गर्न चाहने आदिम वासनाको प्रतीक अनि धनका मदले मत्त भई जनताको खुन र पसिनामा रजाई गर्ने शासकको चरित्रलाई रावणका माध्यमबाट देखाइएको छ (न्यौपाने, २०५९, पृ. १०८)। रावणलाई काव्यमा चाहेअनुसार रूप बदल्न सक्ने अलौकिक शक्ति भएको पात्रका रूपमा देखाई कविले शासकहरूले समयानुसार रूप र व्यवहार परिवर्तन गर्ने प्रवृत्तिलाई पनि देखाइएको छ। रावले सीतालाई अपहरण गरी आफ्नो वशमा पार्न अनेक प्रयत्न गरेको कुरालाई काव्यमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

मेरो अकास छ छुने सुनको हबेली
पर्खाल छन् फटिकका सब नागबेली
शोभा तथा सृजन दिन्छ सबै उखेली
खेली रहौलिस उसमा खुसि भै अकेली। (पृ. २५७)

प्रस्तुत काव्यमा आफ्नो स्वार्थका लागि राज्यको ढुकुटी नै रित्याउन पनि पछि नपर्ने शासकीय व्यवहारलाई रावणका चरित्रका माध्यमबाट देखाइएको छ।

३.६ असत् र कपटी पात्र

प्रस्तुत काव्यमा शूर्पणखा कपटी असत् पात्रका रूपमा देखा परेकी छ। शूर्पणखा रावणकी बहिनी हो। रावणले संसारमा विजय प्राप्त गर्नका लागि युद्ध गर्ने क्रममा शूर्पणखाको पतिलाई पनि मारेको छ। पतिको मृत्युपछि दुःखित बनेकी शूर्पणखालाई रावणले आफ्नो भाइ खरसँग बस्ने व्यवस्था मिलाएको छ। पञ्चवटीमा राम र लक्ष्मणसहित

सीतालाई भेटेपछि शूर्पणखाले आफूलाई पत्नीका रूपमा अपनाउन राम, लक्ष्मणसँग अनुरोध गरेकी छ। लक्ष्मणले उसको नाककान काटिदिएका छन्। यसपछि रामको खर, दूषणसँग युद्ध भएको छ भने शूर्पणखाकै आग्रहमा रावणले सीताको अपहरण पनि गरेको छ (पुरी, सन् २००४, पृ. ३१८)। शूर्पणखा परपुरुषको सौन्दर्य देखेर कामवासनाले वशीभूत हुने राक्षसी हो।

प्रस्तुत काव्यमा पञ्चवटीमा बसेका रामलाई देखेपछि मोहित भई आफूलाई पत्नीका रूपमा स्वीकार गर्न रामलाई आग्रह गरेकी शूर्पणखा कामवासनाकी प्रतीक हो। उसले रामलाई गरेको अनुरोधलाई काव्यमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

आऊ खुसी भइ मलाई गला लगाऊ
मेरो पनी अतुल हार्दिक प्रेम पाऊ
सीता हटाऊ अबदेखि मलाई राख
मेरो मिठो अघर अमृतलाई चाख । (पृ. २३७)

राम र लक्ष्मणबाट अपमानित र तिरष्कृत भएपछि शूर्पणखाले रावणलाई सीताको अपहरण गर्ने सल्लाह दिएकी छ। यसलाई काव्यमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

तस्मात् सिताहरणमा हुनुहोस् तयार
राजन् ! अनी विजयको खुलने छ द्वार
नीतिसिवा कपटको अहिले हजुरको
कोई उपाय पनि देख्न सकिन्न अर्को । (पृ. २४६)

प्रस्तुत काव्यमा मिश्रले शूर्पणखा जस्ती नारी पात्रलाई उपस्थित गराएर पुरुषलाई अनैतिक क्रियाकलाप गर्न उक्साउने नारीहरू नै हुन् र नारीहरूको बदलाको भावनालाई पूर्ण गर्नका लागि पुरुषहरू उद्दत हुन्छन् भन्ने कुरा देखाएका छन्।

युद्धप्रसाद मिश्रको *मुक्ति रामायण* खण्डकाव्यमा मारिच जादुगर, अद्भुत र खलनायकीय चरित्र भएको असत् पात्रका रूपमा देखिन्छ। पिता सुण्ड तथा माता ताडकाको पुत्र मारिचलाई लङ्केश रावणका मामा तथा मन्त्री र सुबाहुको भाइ भनिएको छ। मारिच सुनको मायावी मृग बनी रावणलाई सीताको अपहरण गर्न सहयोग गरेको छ (*वाल्मीकिरामायण*, अ.का., ४१, पृ. १७)। तसर्थ मारिच मायावी, कपटी राक्षसी पात्र हो। राक्षस मारिचले मायावी शक्तिद्वारा सुनको मृगको रूपधारण गरेको छ। प्रस्तुत *मुक्ति रामायण* काव्यमा मिश्रले मायावी राक्षस मारिचले रूप परिवर्तन गरेर रामलाई गरेको छल, रावणको स्वार्थ पूरा गर्न गरेको सहयोग र रामबाट मृत्युवरण गर्न पाउँदा खुसी भएको माध्यमबाट अरूको स्वार्थ पूरा गर्ने काम गर्दा भाग्यमानी ठान्ने मानवीय प्रवृत्तिलाई पनि देखाएका छन्।

४. निष्कर्ष

प्रस्तुत *मुक्ति रामायण* खण्डकाव्यमा मिथकीय विषयवस्तुअनुरूपका मिथकीय पात्रको प्रयोग गरिएको छ। कवि युद्धप्रसाद मिश्रले विद्रोही मिथकीय सत् पात्र रामलाई माया र छलको नाश गर्ने ईश्वरका रूपमा नदेखाएर तत्कालीन समयमा निरङ्कुश शासकका जालभेल, लोभलालच र प्रलोभनलाई नाश गर्ने क्रान्तिकारी शक्तिका प्रतीकका रूपमा

नेपाली जनता रहेको कुरा देखाएका छन् । विद्रोही मिथकीय सत् पात्र ऋषि शरभङ्गका माध्यमबाट कवि मिश्रले समाजमा परिवर्तन ल्याउन र जनताका अधिकार स्थापनाका लागि निरङ्कुश शासकको पतन अनिवार्य भएको र त्यसका लागि आफू हतियार बोकेर तयार भएको कुरालाई देखाएका छन् । परोपकारी र सङ्घर्षशील पात्र लक्ष्मणका माध्यमबाट कवि मिश्रले भ्रातृत्वप्रेमको भावना जागृत गराउनुका साथै परोपकारी र सहयोगी हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । प्रस्तुत काव्यमा मिश्रले वात्सल्यमयी र पतिव्रता नारी पात्र सीताको अपहरणका माध्यमबाट नेपाली जनताका इच्छा, चाहना, स्वतन्त्रता र अधिकार रावणरूपी निरङ्कुश शासकद्वारा अपहरित भएको सन्दर्भ देखाएका छन् । यस काव्यमा आएको पौराणिक खलनायकीय मिथकीय असत् पात्र रावण तत्कालीन निरङ्कुश शासकको प्रतीक हो । रावण क्रूर पीडक, निरङ्कुश, तानाशाही तत्कालीन निरङ्कुश शासकका रूपमा प्रतिबिम्बित भएको छ । मिश्रले यस काव्यमा रावणको बिम्ब तत्कालीन शासकको चरित्रलाई उदाङ्गो पार्न प्रयोग गरेको देखिन्छ । काव्यमा मिश्रले रावण सीताको सुन्दरताबाट मोहित बनी अपहरणको घृणित काम गरेको देखाएर कामुक पुरुषको नारीप्रति रहने आद्यरूपीय आशक्तिलाई पनि देखाएका छन् । युद्धप्रसाद मिश्रको *मुक्ति रामायण* काव्यमा आएको बलिदानी र पराक्रमी सत् पात्र जटायु नेपाली जनताको प्रतीकका रूपमा आएको छ । जटायु आफू कमजोर भए पनि रावणका विरुद्ध युद्ध गर्न तम्सिएको सन्दर्भबाट मिश्रले तत्कालीन निरङ्कुश शासनका विरुद्ध हाँक दिने नेपाली जनताको साहसलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यस काव्यमा मिश्रले कपटी असत् पात्र शूर्पणखाका माध्यमबाट कामवासनामा लिप्त नारीका दुष्कार्यलाई देखाएका छन् । जादुगर, अद्भुत र खलनायकीय चरित्र मारिचले रूप परिवर्तन गरेर रामलाई छल गरेको सन्दर्भबाट तत्कालीन समयमा मारिचरूपी व्यक्तिहरूले राजामहाराजा तथा नेपाली जनतालाई अनेक प्रलोभन देखाएर छलकपट गरेको र आफ्नो स्वार्थ पूरा गरेको कुरा देखाएका छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६१), *पश्चिमी साहित्य सिद्धान्त*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- अली, असहाब (सन् २००२), *मिथक : एक तुलनात्मक अध्ययन*, वाराणसी : मिश्रा ट्रेडिङ कर्पोरेसन ।
- उपाध्याय, बलदेव (सन् २००२), *पुराण-विमर्श* (पुनर्मुद्रित संस्क.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
- गडतौला, नारायणप्रसाद (२०६८), *नेपाली महाकाव्यको मिथकीय अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- गौतम, रमेश (सन् १९९७), *मिथकीय अवधारण और यथार्थ*, दिल्ली : राजधानी प्रकाशन ।
- भा, शिवकान्त (२०६६), *रावण संहिता*, वाराणसी : रूपेश ठाकुरप्रसाद प्रकाशन ।
- ढकाल, वेणीमाधव (२०७३), *श्रीमद्देवीभागवत् महापुराण* (प्रथम खण्ड), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- नगेन्द्र (सन् १९७९), *मिथक और साहित्य*, नयी दिल्ली : नेशनल पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- न्यौपाने, सुभाषचन्द्र (२०५९), *युद्धप्रसाद मिश्रको खण्डकाव्यकारिता*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- पुरी, उषा (सन् २००४), *भारतीय मिथक कोश* (चौथो संस्क.), दिल्ली : नेशनल पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- पोखरेल, भानुभक्त (सन् १९८९), 'मिथक साहित्य र मिथकीय समीक्षा', *बृहत् समालोचना*, शिव प्रधान (सम्पा.), गान्तोक : गान्तोक प्रकाशन ।

- पौड्याल, वीणा (२०७१), *वेदपुराणका केही रत्नहरू* (तेस्रो भाग), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- पौड्याल, शालिकराम (२०७७), *लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका खण्डकाव्यमा मिथक*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालय ।
- भट्ट, रामेश्वर (२०६०), *अध्यात्मरामायण*, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।
- मिश्र, युद्धप्रसाद (२०२२), *मुक्ति रामायण*, वाराणसी : मुक्ति प्रकाशन ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६२), *कविताको संरचनात्मक विश्लेषण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- वाल्मीकि (२०७३), *श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण* (प्रथम खण्ड), (उनन्पचासौं संस्क.). गोरखपुर : गीताप्रेस ।
- वेदव्यास (२०६८), *सङ्क्षिप्त महाभारत* (प्रथम खण्ड), (उनन्वालिसौं संस्क.), जयदयाल गोयन्दका (सम्पा.), गोरखपुर : गीता प्रेस ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल् खगेन्द्रप्रसाद (२०६१), *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, राणाप्रसाद (सन् २०१३), *पौराणिक कोश*, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
- श्रीवास्तव, जगदीशप्रसाद (सन् १९८५), *मिथकीय कल्पना और आधुनिक काव्य*, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- सिंह, मालती (सन् १९८८), *मिथक एक अनुशीलन*, इलाहाबाद : लोकभारती प्रकाशन ।
- Abrahms, M. H. (2000). *Glossary of Literary Terms* (7th ed.). Singapore : Harcourt Asia Pvt. Ltd..
- Freud, Sigmund (2002). *The Interpretation of Dreams. Literary Theory : An Anthology*, Indian Reprinted, Julie Rivkin and Michel Ryan (ed.), UK : Blackwell Publishers Ltd.
- Vico, G. (1992). *The New Science, Critical Theory Since Plato*. Hazard, Adms (ed.). New York : Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.